

Mirosław WÓJTOWICZ*

WSPÓŁCZESNE PROBLEMY URBANIZACJI I ROZWOJU MIAST W BRAZYLIJSKIEJ AMAZONII

CONTEMPORARY PROBLEMS OF URBANIZATION AND URBAN DEVELOPMENT IN THE BRAZILIAN AMAZON

Nr DOI: 10.25167/sm2018.029.02 s. 27–44

ABSTRAKT: Celem artykułu jest określenie tempa i regionalnego zróżnicowania procesu urbanizacji na obszarze brazylijskiej Amazonii oraz prześledzenie przemian miejskiej sieci osadniczej na tym obszarze w latach 1950–2010. Badany obszar obejmuje współcześnie siedem stanów tworzących Region Północny (Região Norte) o powierzchni ponad 3,8 mln km², co stanowi 45,3% powierzchni kraju. W analizowanym okresie region ten cechował się najszybszym tempem zarówno wzrostu zaludnienia, jak również przyrostu ludności miejskiej w skali całej Brazylii. Zaowocowało to przyspieszeniem procesów urbanizacji oraz rozwoju sieci miejskiej na badanym obszarze. Kolonizacja i napływ ludności do brazylijskiej Amazonii zmieniły jej tradycyjną strukturę osadniczą. W 1950 r. ponad 2/3 ludności miejskiej zamieszkiwało w dwóch głównych miastach – Belém i Manaus. W kolejnych dekadach, wraz z rozwojem nowych ośrodków powstających w kolonizowanych częściach Amazonii, wytworzyła się bardziej regularna sieć miejska.

SŁOWA KLUCZOWE: Brazylia, Amazonia, urbanizacja, kolonizacja, sieć miejska, prawo Zipfa

ABSTRACT: The aim of this paper is to determine the pace and regional diversification of the urbanization process in the Brazilian Amazon and to trace the changes in the urban settlement network in this area in the years 1950–2010. The studied area includes currently seven states forming the North Region (Região Norte) with an area of over 3.8 million km², accounting for 45.3% of the country's area. In the analyzed period, this region was characterized by both the fastest population growth rate and an increase in urban population in Brazil. This resulted in accelerated urbanization processes and the development of urban network in the analysed area. Colonization and the influx of population into the Brazilian Amazon changed its traditional settlement structure. In 1950, more than two thirds of the city population lived in two major cities: Belém and Manaus. In the following decades, with the development of new centers in the colonized parts of the Amazon, a more regular urban network has developed.

KEY WORDS: Brazil, Amazon, urbanization, colonization, city network, Zipf's law

* Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii, e-mail: mwojt@up.krakow.pl.

Wprowadzenie

Amazonia przez długi czas należała do najsłabiej zaludnionych i zagospodarowanych regionów Brazylii. Od początków portugalskiego zainteresowania tym regionem w połowie XVI w. jego zagospodarowywanie oparte było na prostej eksploatacji surowców pochodzenia roślinnego lub zwierzęcego pozyskiwanych z rozległych lasów porastających ten obszar oraz surowców mineralnych, głównie aluwialnych złóż złota wyplukiwanych w dolinach dopływów Amazonki.

Ze względu na dostępność porównywalnych danych dla całego badanego okresu w artykule obszar stanowiący brazylijską część Amazonii ograniczono do Regionu Północnego (Região Norte). Do 1988 r. składał się on z sześciu stanów: Amazonas, Amapa, Acre, Pará, Roraima, Rondonia, zajmujących obszar 3,554 mln km², co stanowiło ok. 42% powierzchni Brazylii. Po utworzeniu w 1988 r. stanu Tocantins (wydzielonego z północnej części stanu Goiás) i włączeniu go do Regionu Północnego, powierzchnia regionu zwiększyła się do 3,853 mln km², co stanowiło 45,3% powierzchni kraju (ryc. 3). Natomiast pełny zasięg brazylijskiej Amazonii (tzw. Amazônia Legal) obejmuje ponadto fragmenty stanów Mato Grosso i Maranhão, co sprawia, że jej łączna powierzchnia przekracza 5,115 mln km², czyli blisko 60,1% powierzchni kraju (Browder, Godfrey 1997; Becker 2000).

Badaniami objęto okres od 1950 do 2010 r., wykorzystując dane ze spisów ludności pozwalające na najbardziej wiarygodne zobrazowanie zmian zaludnienia oraz ewolucji miejskiej sieci osadniczej. Zaludnienie tego regionu zwiększyło się z 2,05 mln osób w 1950 r. do 15,86 mln osób w 2010 r., co stanowiło 8,3% ogółu mieszkańców Brazylii. Liczba ludności miejskiej zwiększyła się w tym okresie z 607 tys. do ponad 11,6 mln osób, w wyniku czego wskaźnik urbanizacji wzrósł z 29,6% do 73,5%. Znacząco zwiększyła się także liczba miast, ze 112 w 1950 r., spośród których tylko 4 miały zaludnienie przekraczające 10 tys. mieszkańców, do 449 w 2010 r., wśród których aż 172 ośrodki liczyły ponad 10 tys. mieszkańców.

Głównym celem artykułu jest określenie tempa i regionalnego zróżnicowania procesu urbanizacji na obszarze brazylijskiej Amazonii oraz przesłedzenie przemian miejskiej sieci osadniczej tego obszaru w latach 1950–2010. W pracy skupiono się na analizie zmian tempa urbanizacji oraz rozwoju sieci miejskiej w skali całego regionu, jak również w podziale na poszczególne stany, co pozwoliło uchwycić pojawiające się różnice wynikające z odmiennych wzorów kolonizacji przyjętych w badanych stanach i innych uwarunkowań przyrodniczych. W analizowanym okresie region ten cechował się najszybszym tempem zarówno wzrostu zaludnienia, jak również przyrostu liczby ludności miejskiej w skali całej Brazylii. Zaowocowało to przyspieszeniem procesów urbanizacji oraz rozwoju sieci miejskiej na tym obszarze. Przeprowadzone badania pozwoliły odtworzyć przebieg procesu urbanizacji brazylijskiej Amazonii w ciągu ostatnich 60 lat oraz zidentyfikować główne czynniki decydujące o pojawiających się regionalnych dysproporcjach w rozwoju tamtejszej miejskiej sieci osadniczej. Możliwe stało się również wskazanie najbardziej prawdopodobnych scenariuszy przyszłej ewolucji sieci miejskiej na tym obszarze.

Historia tworzenia miejskiej sieci osadniczej w brazylijskiej Amazonii

Portugalskie osadnictwo w rejonie ujścia Amazonki pojawia się z początkiem XVII w. w odpowiedzi na próby francuskiej kolonizacji. W 1612 r. Francuzi pod wodzą Daniela de la Touche zakładają miasto São Luis do Maranhão jako przyszłą stolicę kolonii „Francji Równikowej”. W 1615 r. miasto zostaje zdobyte i przejęte przez Portugalczyków, co kończy obecność francuską na obszarze ujścia Amazonki. W 1616 r. powstaje silnie ufortyfikowane miasto Belém (Nossa Senhora de Belém), broniące dostępu do dorzecza Amazonki i pełniące zarazem rolę stolicy kapitanii Pará. W pierwszej połowie XVII w. powstają jeszcze w niedalekim sąsiedztwie dwa miasta: Bragança (1633) i Cameté (1635) utrwalające portugalską obecność na tym obszarze (Corrêa 1987; Kula 1987; De Azevedo 1992). Poszczególne fazy rozwoju urbanistycznego brazylijskiej Amazonii przedstawia tabela 1.

Tabela 1

Fazy rozwoju urbanizacji w brazylijskiej Amazonii 1616–1960

Okres	Uwarunkowania	Powstająca sieć miejska
1616–1655	Początek kolonizacji, działalność misyjna zakonów – misje, pierwsi koloniści portugalscy.	Pierwsze miasta u ujścia Amazonki, forty obronne i wioski misyjne (<i>aldeias</i>) w dolinie Amazonki i jej dopływów z bardzo dużym udziałem ludności tubylczej.
1655–1755	Kolonizacja oparta głównie na budowie fortów oraz wiosek misyjnych służących jako punkty zbiorcze produktów naturalnych (<i>drogas do sertão</i>).	Dendrytyczna forma protomiejskiej sieci osadniczej. Belém jako miasto-brama obsługujące wywóz towarów do metropolii. Model organizacji sieci osadniczej odpowiada schematowi eksportu produkcji podstawowej (<i>Staple-Export</i>) (Simmons 1983).
1755–1785	Kolonizacja oparta na państwowej kompanii handlowej rozwijającej handel z metropolią, a także rozbudowującej sieć osadniczą i rozwijającej uprawy plantacyjne.	Przyspieszenie urbanizacji, żywiłowy rozwój sieci miejskiej – rozbudowa istniejących miast i miasteczek oraz zakładanie nowych. Większy napływ osadników, w tym także afrykańskich niewolników.
1785–1850	Upadek kompanii handlowej, liberalizacja handlu i spadek zapotrzebowania na towary pochodzące z Amazonii oraz ich cen.	Zahamowanie urbanizacji, stagnacja i kryzys wielu ośrodków miejskich, ograniczenie wymiany handlowej, spadek napływu kolonistów.
1850–1920	Boom kauczukowy, napływ kapitałów związanych z pozyskaniem i eksportem kauczuku.	Sieć miejska z silnym prymatem głównego ośrodka – Belém. Tworzenie się hierarchicznej sieci osadniczej nawiązującej do reżimu zadłużonych wyrobników pozyskujących kauczuk (<i>aviamento</i>).
1920–1960	Upadek gospodarki opartej na ekstrakcji kauczuku. Stagnacja gospodarcza i odpływ kapitałów z regionu.	Kryzys urbanizacji, stagnacja sieci miejskiej i powolne przejmowanie roli głównego ośrodka przez Manaus.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Corrêa 1987; 1991; Browder, Godfrey 1997; Araujo 1998; De Azevedo 1992.

W pierwszej połowie XVII w. poza wspomnianymi powyżej miastami sieć osadniczą Amazonii brazylijskiej tworzyły jeszcze wioski (*aldeias*) zakładane przez misjonarzy wywodzących się spośród różnych zakonów (jezuitów, karmelitów, franciszkanów). W sytuacji braku zainteresowania tym obszarem ze strony portugalskich kolonistów w początkowym okresie ośrodki misyjne oraz forty wojskowe były głównymi punktami sieci osadniczej w dorzeczu Amazonki. Układ prądów morskich i wiatrów w tej części Atlantyku sprawiał, iż z portów kapitanii Pará i Maranhão łatwiej i szybciej można było dopłynąć do Lizbony niż do Salvadoru (ówczesnej stolicy Brazylii). Skłoniło to Portugalię do utworzenia w 1621 r. oddzielnej kolonii z tych dwóch kapitanii nazwanej Wielkie Pará i Maranhão (Grão Pará e Maranhão), której stolicą do 1751 r. było São Luis do Maranhão, a następnie funkcję tę przejęło Belém. W początkowym okresie kolonizacji głównymi produktami eksportowymi były surowce naturalne pozyskiwane z lasów Amazonii, tzw. *drogas do sertão* (drewno, przyprawy, barwniki, zioła lecznicze, guaraná, skóry zwierząt itp.). Ich pozyskiwaniem zajmowała się głównie ludność indiańska, dostarczając je do wiosek misyjnych, skąd były przewożone do Belém, a następnie do Lizbony. Największe zyski z tego handlu czerpały poszczególne zakony prowadzące akcję misyjną w Amazonii (Corrêa 1987; Browder, Godfrey 1997; Araujo 1998).

W połowie XVII w. Portugalia zaczęła tracić na znaczeniu i przegrywać w rywalizacji z innymi europejskimi potęgami w handlu produktami pochodzącymi z Dalekiego Wschodu, stąd coraz bardziej aktywnie rozwijała handel towarami pozyskiwanymi z Amazonii. Cieszyły się one coraz większą popularnością w Europie i zapewniały Portugalii coraz większe zyski (Furtado 1967). Sprzyjało to dalszej aktywizacji działalności osadniczej, którą prowadzili głównie misjonarze, zakładając kolejne wioski (*aldeias*), najczęściej położone w miejscach ujścia do Amazonki ważnych dopływów lub w sąsiedztwie zakładanych przez władze fortów. W ten sposób przy powstałym w 1669 r. Forcie São José do Rio Negro powstała wioska misyjna karmelitów – Manaus – dająca początki dzisiejszej stolicy stanu Amazonas (Corrêa 1987).

W okresie tym tworzy się dendrytyczna sieć osadnicza, którym głównym ogniwem jest Belém – pełniące funkcje miasta-bramy (*gateway city*), w którym magazynuje się i wysyła towary pozyskane w Amazonii. Sieć osadnicza Amazonii jest w tym czasie najbardziej zbliżona do modelu eksportu produkcji podstawowej (*Staple-Export*). Jest to jeden z czterech zaproponowanych przez Simmonsa (1983) modeli organizacji systemu miejskiego na obszarach nowej kolonizacji. W modelu tym przepływy towarowe uzależnione są od popytu zewnętrznego. Dominuje przepływ towarów eksportowych w górę hierarchii osadniczej od ośrodków zbierających lokalną produkcję w obszarach kolonizacji (*aldeias missionárias*), poprzez centra regionalne (najczęściej w sąsiedztwie fortu), aż do głównego miasta (portu) wysyłającego ją do metropolii (Wójtowicz 2017).

W 1750 r. w Portugalii premierem i faktycznym dyktatorem został José de Carvalho e Melo, późniejszy markiz de Pombal, zwolennik oświeconego absolutyzmu. Wprowadził on w życie reformy zmierzające do unowocześnienia i usprawnienia administracji w brazylijskich koloniach, co miało prowadzić do zwiększenia uzyskiwanych z nich dochodów. W 1755 r. na wzór podobnych przedsięwzięć holenderskich i angielskich

powołał on państwową kompanię handlową (*Companhia Grão Pará e Maranhão*) odpowiedzialną za handel z tą kolonią oraz jej rozwój gospodarczy i osadniczy. W tym samym roku utworzył też nową kapitanie São José do Rio Negro w zachodniej części Amazonii odpowiadającą zasięgiem współczesnemu stanowi Amazonas. Początkowo jej stolicą było miasteczko Barcelos, a następnie funkcję tę przejęło lepiej położone Manaus. Zapoczątkowało to okres względnego rozwoju brazylijskiej Amazonii, co przełożyło się również na przyspieszenie procesu urbanizacji. W 1751 r. przeniesiono stolicę tej kolonii z São Luís do Belém, co przyspieszyło urbanizację w dolinie Amazonki. W latach 1755–1760 aż 46 wsi misyjnych zostało podniesionych do rangi miasteczek (*vilas*). Rozbudowywano również system miast fortowych, spośród których na uwagę zasługuje miasto-twierdza Mazagan na wybrzeżu marokańskim, którego mieszkańcy w 1769 r. zostali ewakuowani i przeniesieni do osiedla powstałego na lewym brzegu Amazonki na zachód od założonego wcześniej miasteczka Macapá. Powstała także sieć fortów przy ujściach głównych dopływów do Amazonki (Gurupá, Santarém, Óbidos), jak również w strefie przygranicznej z posiadłościami hiszpańskimi (São Gabriel da Cachoeira, São José de Marabitanas, Tabatinga, Forte Príncipe da Beira) (Corrêa 1987; Araujo 1998; Vidal 2008; Wójtowicz 2017).

Wraz z rozwojem działalności kompanii handlowej coraz częściej dochodziło do konfliktów pomiędzy jej przedstawicielami a kierującymi misjami zakonnikami. W 1755 r. Indianom przywrócono swobodę osobistą, możliwość dysponowania swoimi dobrami i prowadzenie handlu. Zakonnikom została odebrana władza nad wioskami misyjnymi, wszyscy biali uzyskiwali do nich dostęp. W sytuacji gdy misjonarze przestali pełnić rolę pośredników w handlu pozyskanymi przez Indian produktami leśnymi, portugalscy kupcy znaleźli się w uprzywilejowanej pozycji dającej im możliwość narzucania korzystniejszych cen. Szczególnie silny opór zakonu jezuitów przeciwko tej polityce doprowadził do wydania w 1759 r. dekretu królewskiego nakazującego usunięcie przedstawicieli tego zakonu z terytorium imperium portugalskiego (Corrêa 1987; Kula 1987).

Założona przez Pombala kompania handlowa uzyskała w 1756 r. prawo prowadzenia niewolników afrykańskich do rozwoju upraw plantacyjnych (bawełny, tytoniu, ryżu, kakao i innych produktów). Ożywienie gospodarcze Amazonii i związany z nim napływ portugalskich kupców, osadników i żołnierzy, a także afrykańskich niewolników przyczyniły się do wzrostu zaludnienia tego obszaru, jak również przyspieszenia procesów metysażu. Rozwój ludnościowy i gospodarczy skłonił władze portugalskie do utworzenia w 1772 r. dwóch odrębnych kolonii – Maranhão oraz Wielkie Pará (Grão Pará), w którego skład wchodziły kapitanie Pará i São José do Rio Negro (obecny stan Amazonas). Funkcje stolicy pełniło dynamicznie rozwijające się Belém, które pod koniec XVIII w. miało ponad 10 tys. mieszkańców (Corrêa 1987; Araujo 1998).

W latach 1785–1850 proces urbanizacji brazylijskiej Amazonii wszedł w okres stagnacji, a w niektórych obszarach wręcz regresu, co wiązało się z kryzysem gospodarczym, który dotknął ten region. Wywołały go czynniki zewnętrzne, po pierwsze – zakończenie w 1778 r. działalności przez kompanię handlową (*Companhia Grão*

Pará e Maranhão), co było wynikiem liberalizacji handlu światowego zniesieniem monopolu firm wspieranych przez władze państwowe. Drugim ważnym czynnikiem był spadek zapotrzebowania w Europie na produkty tropikalne, który szczególnie silnie dotknął produkty eksportowane z Amazonii (szczególnie kakao). Doprowadziło to do znacznego spadku ich cen na rynku światowym i w efekcie ograniczyło opłacalność ich produkcji i zmniejszyło obroty handlowe (Furtado 1967; Corrêa 1987).

Kolejna faza, obejmująca lata 1850–1920, wiąże się z boomem kauczukowym i wyznacza okres szczególnej *prosperity* w historii brazylijskiej Amazonii. W okresie tym doszło do gwałtownego przyspieszenia procesu urbanizacji oraz rozwoju sieci miejskiej. Wzrost zapotrzebowania na pracowników potrzebnych do pozyskiwania kauczuku wywołał duży napływ migracyjny pochodzący głównie ze stagnującego Regionu Północno-Wschodniego. Zintegrowana gospodarka ekstrakcji i eksportu kauczuku łączyła pozyskujących surowiec w interiorze wiejskich Metysów (*caboclos*) z regionalnymi centrami skupu i przesyłania pozyskiwanego surowca w górę hierarchii ośrodków handlowych. W gospodarce kauczukowej funkcjonował reżim zadłużonych wyrobników (*aviamento*). Zlokalizowane w głównych miastach Amazonii firmy importowo-eksportowe (*aviadores*), wsparte zagranicznym kapitałem inwestycyjnym, zapewniały kredyt podstawowym producentom (*aviados*) działającym w amazońskim lesie, wykorzystując do tego celu łańcuch zależnych agentów. W praktyce polegało to na tym, iż działające w głównych metropoliach firmy (*aviadores*) zachęcały właścicieli lub dzierżawców terenów pozyskania kauczuku (*seringalistas*) do utworzenia placówek handlowych – faktorii (*barracões*) w interiorze, które były kierowane przez drobnych kupców (*comerciantes*). Poprzez te placówki dostarczany był kredyt dla pozyskiwaczy kauczuku (*seringueiros*), umożliwiający im zakup podstawowych narzędzi, żywności oraz innych niezbędnych artykułów i w praktyce wiążący ich gospodarstwa domowe z faktoriąmi skupującymi kauczuk. Reżim gospodarki kauczukowej doprowadził do ukształtowania się hierarchicznego systemu miejskiego o sześciu poziomach powiązanych siłami polityczno-ekonomicznymi, przepływami kapitałowymi, handlowymi oraz migracjami siły roboczej (tabela 2).

W latach 1920–1960 doszło do upadku gospodarki opartej na eksporcie kauczuku, co zatrzymało proces urbanizacji. W przypadku wielu mniejszych ośrodków miejskich doprowadziło nawet do ich depopulacji wywołanej odpływem ludności. Ucieczka prywatnych kapitałów, krajowych i zagranicznych, zainwestowanych w gospodarkę kauczukową wywołała długotrwały kryzys ekonomiczny. Próby przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom demograficznym i gospodarczym były podejmowane przez populistyczny rząd Getúlio Vargasa, który w 1940 r. ogłosił tzw. marsz na zachód zmierzający do pełnego skolonizowania i gospodarczego wykorzystania bogatych i różnorodnych zasobów Amazonii. W trakcie swoich drugich rządów, w 1953 r. Vargas utworzył pierwszą rządową agencję mającą na celu wspieranie rozwoju gospodarczego Amazonii (SPVEA – *Superintendência do Plano de Valorização Econômica da Amazônia*). Nie udało mu się jednak znacząco poprawić sytuacji gospodarczej w tym regionie ani zmniejszyć jego izolacji. Sukcesem było natomiast wyartykułowanie naro-

Tabela 2

Hierarchia sieci osadniczej Amazonii w okresie boomu kauczukowego

Poziom	Charakter ośrodka	Cechy charakterystyczne
1	Globalne metropolie	Źródła międzynarodowych kapitałów i zagranicznej presji politycznej. Centra generujące popyt na kauczuk. Przykłady: Londyn, Nowy Jork, Paryż.
2	Krajowe metropolie	Główne centra krajowego kapitału, skupiska elit handlowych oraz wpływowych pośredników politycznych. Przykłady: Rio de Janeiro, São Paulo.
3	Regionalne metropolie	Regionalne centra kapitału, siedziby domów handlowych oraz firm handlu międzynarodowego. Przykłady: Belém, Manaus.
4	Pośrednie miasta	Lokalne centra kapitału, skupiska kupców (<i>comerciantes</i>) współpracujących z domami handlowymi w regionalnych metropoliach. Przykłady: Porto Velho, Santarém, Rio Branco.
5	Małe miasta	Lokalne faktorie (<i>barracões</i>) skupujące kauczuk od <i>seringueiros</i> . Lokalne elity (<i>seringalistas</i>) będące właścicielami lub dzierżawcami okolicznych lasów.
6	Wsie	Małe skupiska pozyskiwaczy kauczuku mieszkających w małych szałasach (<i>barracas</i>) i zajmujących się pozyskiwaniem produktów lasu i wymianą ich na potrzebne artykuły.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Corrêa 1991; Browder, Godfrey 1997.

dowej ideologii ekspansji w kierunku słabo zagospodarowanych zachodnich regionów kraju (Browder, Godfrey 1997).

Widoczne ożywienie gospodarcze w Regionie Północnym rozpoczęło się dopiero w okresie prezydentury Juscelino Kubitschka (1956–1961). Ważnym wydarzeniem przyspieszającym ekspansję osadniczą i gospodarczą w Amazonii była budowa nowej stolicy Brazylii położonej w interiorze, blisko geograficznego środka kraju. W 1960 r. otwarto autostradę Brasilia–Belém, wyasfaltowaną w całości dopiero z początkiem lat 70. XX w. Była to pierwsza lądowa trasa łącząca główne miasto Amazonii z resztą kraju. Wzdłuż niej rozpoczęła się intensywna kolonizacja na obszarze północnej części stanu Goiás (obecnie Tocantins) i wschodniej części Pará (Valverde, Dias 1967; Matznetter 1981).

Urbanizacja Amazonii w latach 1950–2010

W przyspieszenie procesów kolonizacji i urbanizacji zapoczątkowane w latach 50. XX w. Region Północny wkraczał relatywnie słabo zaludniony i zurbanizowany. Według spisu z 1950 r. zamieszkiwało go niewiele ponad 2 mln mieszkańców, co stanowiło 3,9% ogółu ludności kraju, natomiast ludność miejska nieznacznie przekraczała 607 tys. osób, co stanowiło 3,2% ogółu mieszkańców miast Brazylii (ryc. 1). W regionie znajdowało się jedynie 112 miast, co stanowiło 5,9% ogólnej ich liczby w kraju, a ponadto aż 108 z nich były to ośrodki małe, mające poniżej 10 tys. mieszkańców. Największymi ośrodkami miejskimi regionu były Belém, którego ludność miejska przekraczała 241 tys. mieszkańców, oraz Manaus z ludnością miejską na poziomie 89,6 tys. osób (tabela 3).

Tabela 3

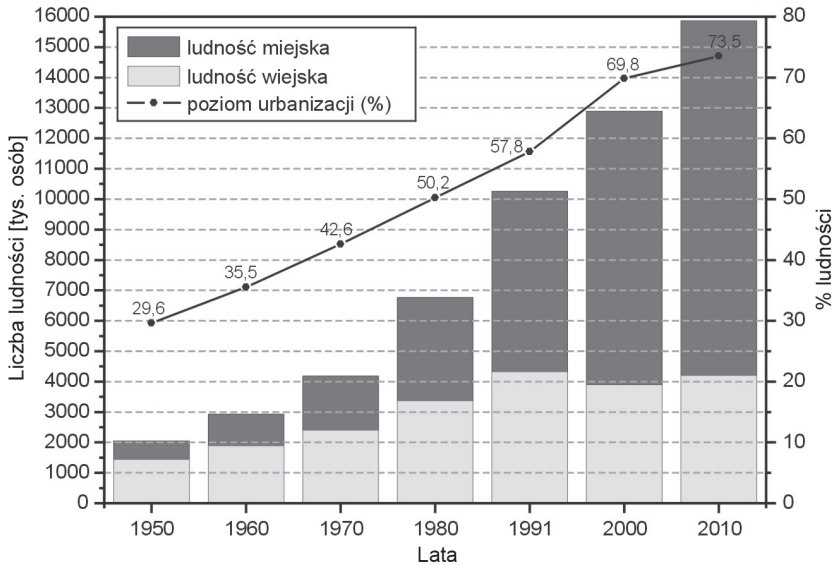
Zmiany liczby miast wg grup wielkościowych oraz stanów
w Regionie Północnym w latach 1950–2010

Przedziały wielkościowe miast [liczba ludności]	Liczba miast w poszczególnych latach						
	1950	1960	1970	1980	1991	2000	2010
1 000 000 i więcej	–	–	–	–	1	2	2
500 000–999 999	–	–	1	2	1	–	–
100 000–499 999	1	2	1	2	7	10	13
50 000–99 999	1	–	2	3	8	15	20
10 000–49 999	2	7	16	40	70	95	137
9 999 i mniej	108	144	176	156	211	327	277
Region Północny	112	153	195	203	298	449	449
Brazylia	1 887	2 764	3 952	3 991	4 491	5 507	5 565
Stany							
Rondônia	2	2	2	7	23	52	52
Acre	7	7	7	12	12	22	22
Amazonas	25	44	44	44	62	62	62
Roraima	1	2	2	2	8	15	15
Pará	59	60	83	83	105	143	143
Amapá	4	5	5	5	9	16	16
Tocantins	14	33	52	50	79	139	139

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

W dekadzie lat 50. XX w. zaludnienie Regionu Północnego zwiększyło się o 43% do ponad 2,9 mln osób, podczas gdy udział ludności miejskiej zwiększył się o 71,5%, przekraczając w 1960 r. poziom 1 mln i 35,5% ogółu mieszkańców (ryc. 1). Wyraźnie wskazuje to, iż już w tym okresie zapoczątkowany został przyspieszony rozwój osadnictwa w regionie, którego szybsze tempo obserwowano w przypadku przyrostu ludności miejskiej. Wzrost zaludnienia wywołany był zapoczątkowaniem fali migracji kolonizacyjnej z innych regionów kraju (głównie Północno-Wschodniego), o czym świadczy fakt, iż w tym samym czasie zaludnienie Brazylii wzrosło znacznie mniej – jedynie o 36,7%. Podobne tempo przyrostu zaludnienia badanego regionu utrzymało się w dekadzie lat 60. XX w., gdyż liczba ludności wzrosła o 42,9% do blisko 4,19 mln, podczas gdy ludność miejska zwiększyła liczebność o 71,4%, osiągając poziom 1,78 mln osób, co stanowiło już 42,6% ogółu ludności (ryc. 1).

Wyraźne przyspieszenie tempa przyrostu ludności zanotowano w dekadzie lat 70. XX w., kiedy to zaludnienie Regionu Północnego zwiększyło się o 61,6%, natomiast liczba ludności miejskiej aż o 90,5%, co sprawiło, że jej udział przekroczył połowę ogółu mieszkańców badanego obszaru. W kolejnej dekadzie zaobserwowano natomiast

Ryc. 1. Zmiany zaludnienia i poziomu urbanizacji Regionu Północnego w latach 1950–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

stopniowe spowolnienie tempa przyrostu ludności, gdyż ogólne zaludnienie wzrosło jedynie o 51,6%, przekraczając w 1991 r. 10,2 mln. Liczba ludności miejskiej zwiększyła się natomiast o 74,5%, osiągając w 1991 r. ponad 5,9 mln mieszkańców, co sprawiło, iż wskaźnik urbanizacji wzrósł do 57,8% (ryc. 1).

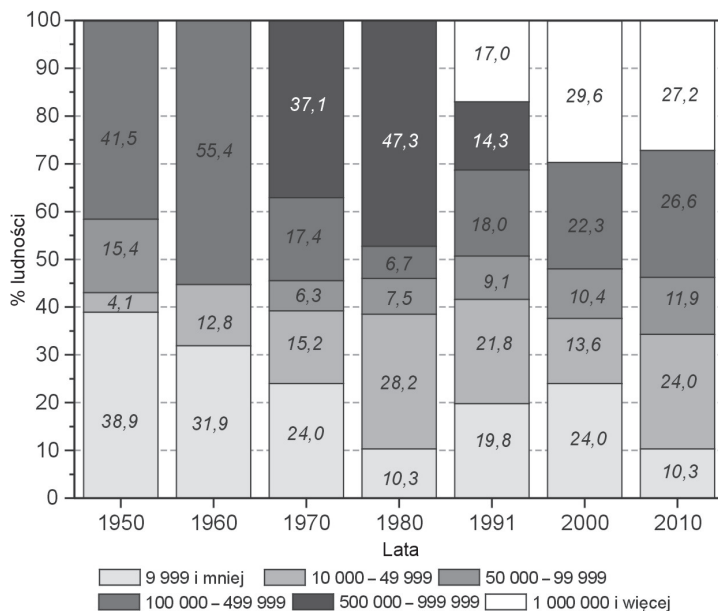
Tak dynamiczny ogólny przyrost liczby ludności Regionu Północnego oraz szczególnie szybkie tempo urbanizacji związane były z rządowymi programami wspierającymi rozwój i kolonizację tego obszaru realizowanymi szczególnie w okresie autorytarnych rządów wojskowych (1964–1985). Dominującym modelem rozwoju gospodarczego kraju była strategia industrializacji poprzez substytucję importu, realizowana jednak głównie w dużych ośrodkach miejskich wzdłuż wschodniego wybrzeża. W Regionie Północnym największy nacisk położono na rozwój kolonizacji rolniczej oraz wydobywania surowców mineralnych, a także pozyskanie drewna. Junta wojskowa w ciągu dwóch dekad rządów starała się realizować programy mające na celu regionalną integrację Amazonii z resztą kraju, głównie poprzez rozbudowę sieci komunikacyjnej, oraz kolonizację tworzącą podstawy trwałego zagospodarowania tego obszaru i utworzenia w miarę gęstej miejskiej sieci osadniczej. Obszar Amazonii wydawał się rządzącym ważny z geopolitycznego punktu, dlatego dążono do jego trwałego zasiedlenia i zagospodarowania, potwierdzając tym samym jego przynależność do Brazylii (Fearnside 1984; Browder, Godfrey 1997).

W okresie rządów wojskowych urbanizacja brazylijskiej Amazonii gwałtownie przyspieszyła, szczególnie na obszarach nowej kolonizacji. W dekadzie lat 70. XX w. znalazło to duże odzwierciedlenie w przyroście liczbowym nowych miast, gdyż ich

liczba zwiększyła się tylko o osiem ośrodków, jednakże znaczące zmiany zaszły w ich strukturze wielkościowej (tabela 3). Znacząco zmalała liczba małych miast, liczących poniżej 10 tys. mieszkańców, a wraz z tym obniżył się ich udział w strukturze koncentracji ludności miejskiej – z 24% w 1970 r. do 10,3% w 1980 r. (tabela 3, ryc. 2).

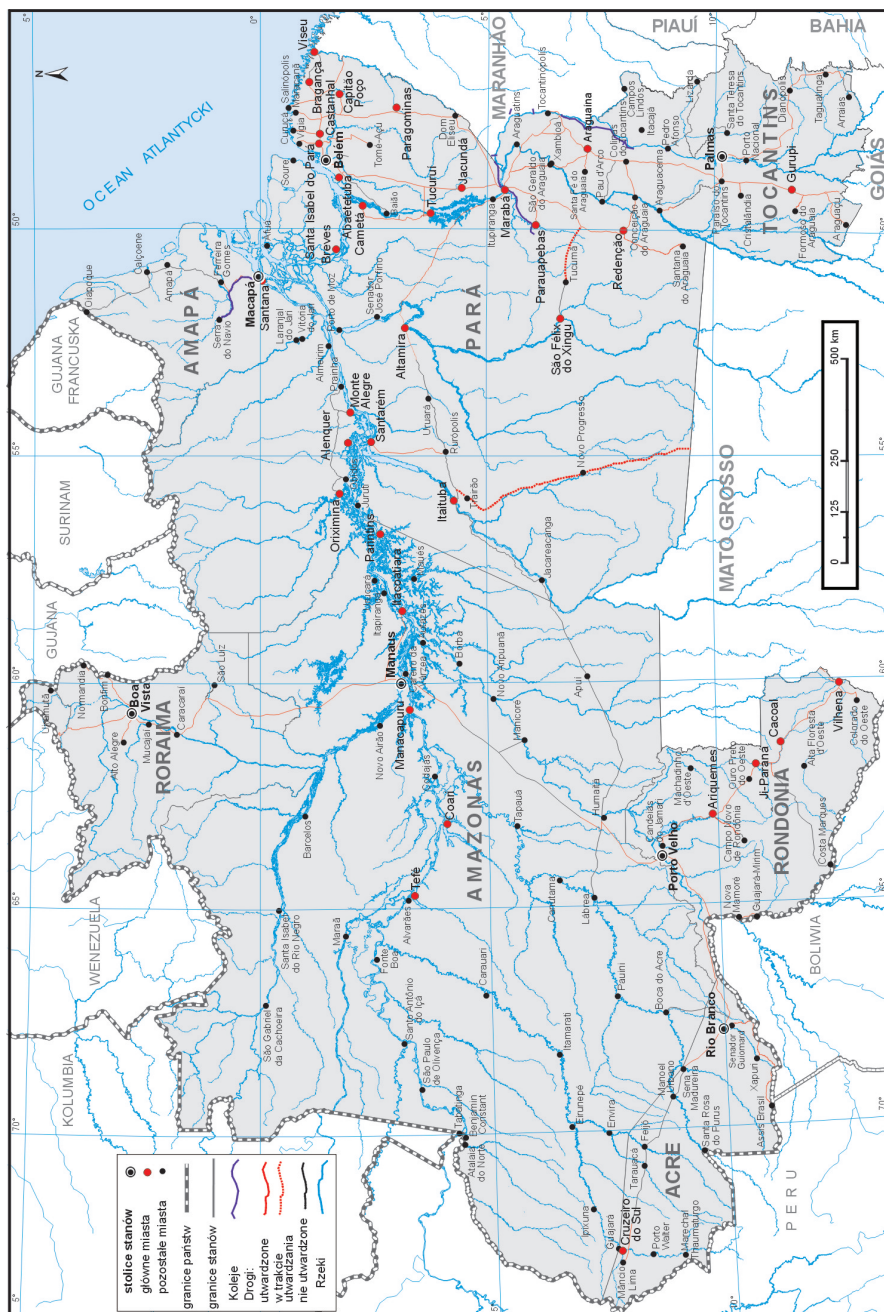
Wraz z demokratyzacją władzy w Brazylii nastąpiło stopniowe wycofywanie się rządu z aktywnej polityki wspierającej rozwój regionalny. Demokratyczne władze odeszły od realizowanej wcześniej strategii „państwa rozwojowego” (*developmental state*) na rzecz polityki neoliberalnej promowanej w ramach zaleceń tzw. konsensusu waszyngtońskiego. Doprowadziło to w latach 1986–1990 do postępującej dekoncentracji, której przejawem był rozwój sieci miejskiej wzdłuż osi wyznaczonych przez główne rzeki i drogi (Amaral, Câmara, Vieira Monteiro 2001; Becker 2001). Równocześnie nastąpiło stopniowe spowolnienie wzrostu zaludnienia oraz przyrostu ludności miejskiej. W latach 1991–2000 zaludnienie Regionu Północnego zwiększyło się jedynie o 25,7%, podczas gdy liczba ludności miejskiej wzrosła o 51,8%, co potwierdzało utrzymujące się wysokie tempo urbanizacji. W końcu XX w. poziom urbanizacji badanego regionu wyniósł 69,8%, a liczba miast wzrosła do 449 ośrodków, spośród których dwa główne liczyły powyżej 1 mln mieszkańców i skupiały blisko 30% ogółu ludności miejskiej (ryc. 1 i 2, tabela 3).

Widoczna od początku lat 90. XX w. coraz mniej aktywna polityka rozwoju regionalnego realizowana przez Brazylię przyczyniła się do spadku atrakcyjności Amazonii,

Ryc. 2. Zmiany dystrybucji ludności miejskiej Regionu Północnego wg grup wielkościowych miast w okresie 1950–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

Ryc. 3. Sieć miejska Regionu Północnego w 2010 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

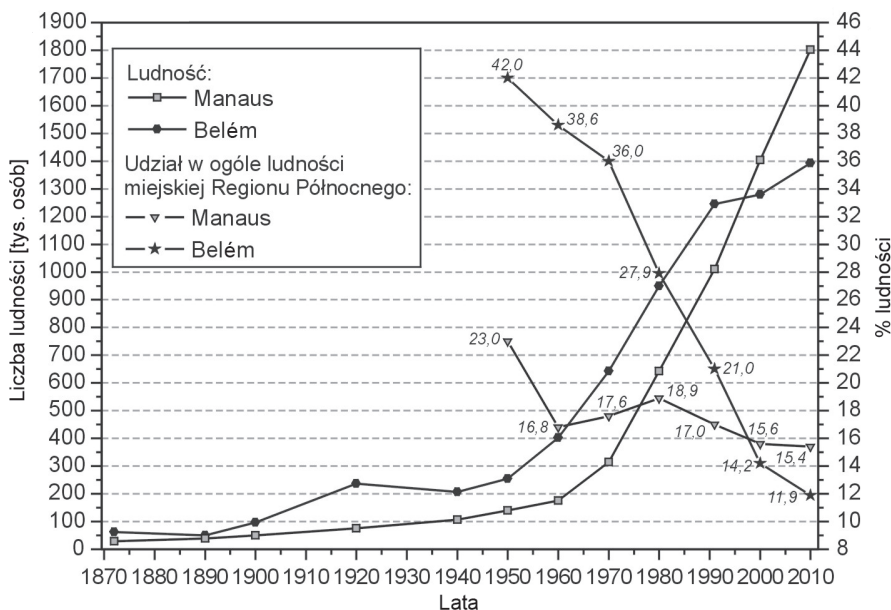
a tym samym ograniczyła napływ migracyjny do tego regionu. We wcześniejszych dekadach to właśnie migracja była jednym z ważniejszych czynników rozwoju demograficznego Amazonii (Matznetter 1981; Skoczek 1989; Browder, Godfrey 1997). W latach 1986–1991 saldo migracji do Regionu Północnego z innych części kraju spadło do 137,8 tys. osób, zaś w kolejnym okresie (1991–1996) obniżyło się jeszcze bardziej do 69,3 tys. osób. Warto również podkreślić, iż w drugim okresie badany region notował ujemne saldo migracji ze wszystkimi pozostałymi częściami kraju za wyjątkiem Regionu Północno-Wschodniego (Moura, Moreira 2001, s. 225).

W pierwszej dekadzie XXI w. zaludnienie wzrosło o 23%, natomiast liczba ludności miejskiej zwiększyła się o 29,5%, co sprawiło, iż wskaźnik urbanizacji osiągnął poziom 73,5% (ryc. 1). W okresie tym nie wzrosła liczba miast, natomiast postępował proces dekoncentracji polegający na dalszym spadku znaczenia dwóch głównych miast (Belém i Manaus) na rzecz szybko się rozwijających ośrodków regionalnych (por. tabela 3 i ryc. 2). Coraz wyraźniej w sieci osadniczej Amazonii zaczęły się zaznaczać regionalne skupiska miast tworzące się wzdłuż głównych rzek lub dróg (ryc. 3) (Amaral, Câmara, Vieira Monteiro 2001; Becker 2000).

Zróznicowanie przestrzenne poziomu urbanizacji Regionu Północnego w dużej mierze zależy od typu kolonizacji i specyfiki gospodarczej poszczególnych stanów. W przypadku stanów, w których ważną rolę odgrywała kolonizacja rolnicza oparta na niewielkich indywidualnych gospodarstwach rolnych (np. stany Pará, Rondonia) lub gdzie tego typu kolonizacja rozwijała się z braku konkurencji innych form zagospodarowania nowych ziem (Acre) pozostały one stosunkowo słabo zurbanizowane. W przypadku stanów, w których dominującą rolę odegrała kolonizacja związana z eksploatacją surowców mineralnych bądź lasów (Amapa, Amazonas) lub zdecydowaną przewagę uzyskały duże gospodarstwa rolne zatrudniające robotników (Roraima, Tocantins), urbanizacja osiągnęła zdecydowanie wyższy poziom, sięgający w 2010 r. w stanie Amapa aż 89,8%, a w Amazonas i Tocantins po ok. 79% (ryc. 3).

Rozwój sieci miejskiej Amazonii w latach 1950–2010

Wraz z procesem urbanizacji Regionu Północnego doszło do znaczącego rozwoju miejskiej sieci osadniczej. Przejawiał się on nie tylko w ilościowym przyroście miast ze 112 w 1950 r. do 449 w 2010 r., ale również w znaczącej przemianie ich struktury wielkościowej. W 1950 r. bardzo silnie zaznaczał się prymat dwóch głównych ośrodków miejskich: Belém i Manaus, które skupiały aż 65% ogółu ludności miejskiej badanego obszaru. W kolejnych dekadach pomimo stosunkowo szybkiego rozwoju tych miast stopniowo traciły one na znaczeniu w dystrybucji ludności miejskiej Regionu Północnego, skupiając w 2010 r. zaledwie 27,3% ogółu (ryc. 4). Warto również zaznaczyć, że z końcem XX w. Belém utraciło pierwsze miejsce w regionie na rzecz dynamicznie rozwijającego się w ostatnich dekadach Manaus. Genezy sukcesu Manaus należy szukać w powołanej do życia w 1967 r. Strefie Wolnego Handlu (*Superintendência da Zona Franca de Manaus* – SUFRAMA). Pierwotny plan zakładał powstanie wolnej

Ryc. 4. Zmiany liczby ludności i udziału Belém i Manaus w ogólnej liczbie ludności miejskiej Regionu Północnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

strefy przetwórstwa eksportowego (*export processing zone* – EPZ) wytwarzającej głównie produkty na rynki zewnętrzne. Jednakże po jej uruchomieniu okazało się, że prawie cała jej produkcja kierowana jest na lokalny rynek, co sprawiło, że stała się ona bardziej strefą przetwórstwa importowego (*import processing zone* – IPZ). Początkowo nie cieszyła się ona dużą popularnością ze względu na dużą odległość od rynków i brak lądowego połączenia z głównymi krajowymi metropoliami. Wraz z postęпами w budowie sieci autostrad transamazońskich oraz z rozbudową miejscowego lotniska i portu rzeczno-godowego miasto stawało się coraz bardziej dostępne, co przy jednoczesnych ulgach podatkowych i celnych dodatkowo podnosiło jego atrakcyjność dla nowych inwestycji. W latach 1970–1985 zatrudnienie w przemyśle w Manaus wzrosło z 8,6 tys. do 54,4 tys., by w 1990 r. osiągnąć poziom 79,9 tys. pracowników. Jednakże wraz z wprowadzoną w kolejnym roku liberalizacją wymiany handlowej dotychczasowe atuty, jakimi przyciągała Strefa Wolnego Handlu, straciły na atrakcyjności, co doprowadziło do zamknięcia wielu zakładów i redukcji zatrudnienia do 38,2 tys. osób w 1992 r. Dokonana w kolejnych latach korekta polityki gospodarczej kraju sprawiła, że działająca w Manaus strefa nieznacznie zwiększyła swą atrakcyjność, co przełożyło się na wzrost zatrudnienia do 43 tys. pracowników w 1994 r. (Diniz, Santos 1999, s. 132–133).

Wraz z poprawą sytuacji gospodarczej w Brazylii na przełomie XX i XXI wieku Strefa Wolnego Handlu Manaus przeżywała gwałtowny napływ nowych inwestycji przemy-

słowych związanych z produkcją i montażem telefonów komórkowych, telewizorów, radioodbiorników, motocykli i motorowerów, klimatyzatorów, komputerów i ich podzespołów, co przyczyniło się do żywiołowego rozwoju miasta oraz znaczącego wzrostu zatrudnienia w przemyśle sięgającego 114 tys. osób w 2014 r. Kryzys gospodarczy, który dotknął kraj w następnych latach i szczególnie silnie odbił się na spadku konsumpcji indywidualnej, doprowadził do redukcji zatrudnienia w działających w strefie przedsiębiorstwach do 78,8 tys. osób na początku 2017 r. (SUFRAMA 2017).

Generalnie jednak utworzenie Strefy Wolnego Handlu w Manaus przyczyniło się do zdynamizowania rozwoju gospodarczego i demograficznego miasta. Z niewielkiego ośrodka liczącego zaledwie 172,7 tys. mieszkańców w 1960 r. stało się już w 1991 r. ponadmilionowym miastem a w 2010 r. liczyło 1,8 mln mieszkańców. Dynamiczny rozwój obejmował także sąsiadujące ośrodki, co doprowadziło do powstania jedenastego pod względem wielkości regionu metropolitalnego w Brazylii liczącego w 2010 r. ponad 2,1 mln ludności i pełniącego rolę gospodarczej stolicy nie tylko stanu Amazonas, ale całego Regionu Północnego (Kanai 2014).

Stolice pozostałych stanów również najczęściej pełnią ważną rolę w koncentracji ludności miejskiej, jednakże wraz ze wzrostem zaludnienia i rozwojem sieci miejskiej ich udział w większości przypadków spada. Wyjątkami od tej reguły są: Manaus, Rio Branco i Palmas, które znacząco zwiększyły swój udział w koncentracji ludności miejskiej swoich stanów. W przypadku Manaus z 27,2% do 51,7%, Rio Branco – z 24,6% do 45,8%, a Palmas – z 0,4% do 16,5%.

Warto również zwrócić uwagę, że w stanach o słabo rozwiniętej sieci miejskiej, takich jak Roraima czy Amapa, pomimo dekoncentracji ludności miejskiej w badanym okresie ich stolice nadal odgrywają dominującą rolę. W przypadku Boa Vista, stolicy Roraimy, udział ten w latach 1950–2010 spadł z 95,2% do 63,1%, a liczba miast wzrosła z 1 do 15, natomiast w przypadku Macapá, stolicy Amapy, zwiększył się w tym samym okresie z 55% do 59,5%, podczas gdy liczba miast wzrosła z 4 do 16. Odmienną sytuację zaobserwowano natomiast w przypadku Porto Velho, stolicy Rondonii, które w badanym okresie znacząco straciło na znaczeniu (z 73,8% do 27,4%), co wiązało się z dynamicznym rozwojem sieci miejskiej w tym stanie z 2 do 52 ośrodków (por. tabela 3).

Do zbadania stopnia regularności oraz struktury wielkości i kolejności miast w Regionie Północnym zastosowano regułę kolejności i wielkości (*rank-size rule*). W celu precyzyjnego określenia zmian stopnia regularności rozkładów miast w poszczególnych przekrojach czasowych do krzywych empirycznych dopasowano funkcję potęgową wyrażoną równaniem:

$$y = a \cdot (j)^{-b}$$

gdzie:

- y – ludność miasta o randze j ,
- j – ranga miasta w uporządkowanym według wielkości szeregu miast,
- a, b – parametry.

Wartość parametru a jest szacowaną wielkością największego miasta w sieci osadniczej w danym przekroju czasowym, natomiast parametr b określa się mianem wykładnika kontrastów w wielkościach miast. Ze względu na wartości, jakie może on przyjmować, wyróżnia się trzy typy rozkładu miast:

1. regularny ($b = 1$) oznaczający równowagę układu;
2. rozkład z nadwyżką małych miast ($b > 1$);
3. rozkład z nadwyżką dużych miast ($b < 1$) (Czyż 2000, s. 459–460).

Zmiany wartości parametrów krzywej Zipfa wskazują na postępujący proces wyrównywania rozkładu miast Regionu Północnego. Na początku lat 50. XX w. sieć miejska regionu charakteryzowała się dużą nadwyżką małych miast ($b = 1,7986$). W każdym kolejnym przekroju maleje wartość parametru b , co wskazuje na niwelowanie nadwyżki małych miast w sieci osadniczej i zbliżanie się współcześnie do rozkładu równomiernego (tabela 4, ryc. 5).

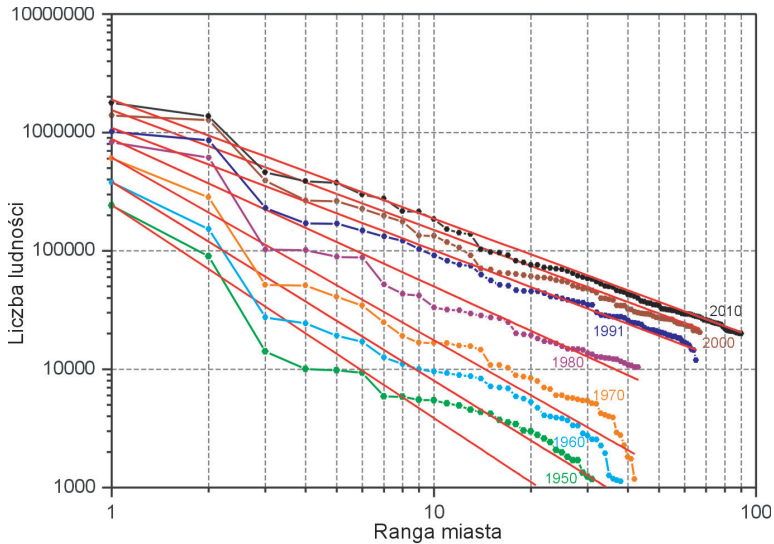
Tabela 4

Zmiany wartości parametrów krzywej Zipfa dla miast Regionu Północnego w latach 1950–2010

Rok	Liczba ludności największego miasta (P)	Estymowana liczba ludności największego miasta (a)	Parametr b	R^2 (w %)	$p = P/a$
1950	241 108	243 200	1,7986	98,41	0,991
1960	377 777	381 503	1,6759	98,33	0,990
1970	602 861	613 022	1,5424	97,57	0,983
1980	824 492	874 276	1,2444	91,44	0,943
1991	1 006 585	1 083 729	1,0343	91,79	0,929
2000	1 396 768	1 542 031	1,0114	90,85	0,906
2010	1 790 164	1 905 733	1,0049	95,45	0,939

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

Badanie zmian cech rozkładu wielkości i kolejności miast wykazało, że wraz ze wzrostem ich liczby oraz różnicowaniem się ich struktury wielkościowej sieć miejska Regionu Północnego osiągała coraz wyższy stopień regularności rozkładu wielkościowego miast. Wskazuje to na wykształcenie się w ciągu badanych 60 lat regionalnego układu osadniczego o dużej regularności, ze stosunkowo prawidłowo ukształtowaną wielkością głównego miasta. Warto jednak zaznaczyć, iż w badanym okresie zaszła zmiana na miejscu głównego miasta i od 2000 r. na pierwsze miejsce awansowało Manaus, co wpłynęło na obniżenie wskaźnika prymatu głównego miasta (p). Nasilająca się z czasem rywalizacja między Belém i Manaus generalnie wpłynęła na niedorozwój ludnościowy głównego miasta względem wartości estymowanych, niezależnie od tego, które z nich zajmowało tę pozycję (tabela 4).

Ryc. 5. Zmiany rozkładu miast Regionu Północnego wg reguły wielkości i kolejności w latach 1950–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IBGE – *Censos Demográficos*.

Podsumowanie

W wyniku intensywnej akcji kolonizacyjnej oraz postępującej integracji komunikacyjnej wspieranej przez aktywną politykę rozwoju regionalnego, realizowaną szczególnie w okresie autorytarnych rządów wojskowych (1964–1985), doszło do znaczącego wzrostu zaludnienia Regionu Północnego, co zwiększyło jego znaczenie w dystrybucji ludności Brazylii z 3,9% (1950 r.) do 8,3% (2010 r.). Rozwój ludnościowy wzmacniany był przez masowy napływ migracyjny głównie z Regionu Północno-Wschodniego. Kolonizacja brazylijskiej Amazonii przechodziła różne fazy, w jednych większy nacisk kładziono na rozwój indywidualnego osadnictwa rolniczego tworzącego stosunkowo niewielkie gospodarstwa farmerskie, w innych do głosu dochodziły bardziej interesy korporacyjne wielkich przedsiębiorstw wydobywczych czy zajmujących się produkcją rolną. Z perspektywy całego badanego okresu warto podkreślić, iż przy braku wystarczającego wsparcia władz indywidualna kolonizacja rolnicza w większości przypadków nie odniosła dużych sukcesów, a koloniści zostali zmuszeni do sprzedaży swoich gospodarstw i szukania pracy najemnej, co przyspieszyło proces urbanizacji. Początkowi koloniści rolni po niepowodzeniach z prowadzeniem własnego gospodarstwa szukali bowiem możliwości zarobkowych w miastach, przyspieszając ich rozwój i powstanie tzw. miast czynszowych (*tenement towns*).

Przyspieszenie procesu urbanizacji doprowadziło do szybkiego przyrostu ilościowego nowych miast oraz przemian ich struktury wielkościowej. W badanym okresie liczba miast wzrosła ze 112 (1950 r.) do 449 (2010 r.), a w grupie dużych miast liczą-

cych powyżej 100 tys. mieszkańców nastąpił wzrost z 1 do 15 ośrodków. Znaczącym zmianom uległa struktura wielkościowa miast, w której w 1950 r. dominowały małe ośrodki liczące poniżej 10 tys. mieszkańców, których było 108 i koncentrowały aż 38,9% ogółu ludności miejskiej, a w 2010 r. już jedynie 10,3%. Na początku badanego okresu sieć miejska regionu była bardzo nieregularna. Dominowały w niej jedynie dwa duże miasta (Belém i Manaus) skupiające w 1950 r. 65% ludności miejskiej, a praktycznie całą resztę stanowiły wspomniane powyżej małe ośrodki. W 2010 r. nadal na czele sieci miast pozostawały Manaus i Belém, ale skupiały już zaledwie 27% ogółu ludności miejskiej, natomiast w strukturze wielkościowej pojawiła się liczna grupa średnich miast, co doprowadziło do wyrównania rozkładu sieci osadniczej w świetle reguły kolejności i wielkości. Należy więc podkreślić, iż w analizowanym okresie doszło nie tylko do żywiołowej urbanizacji Regionu Północnego niwelującej jego niedorozwój względem innych części kraju, ale także do rozwoju sieci miejskiej i wyrównania jej rozkładu wielkościowego zbliżającego się do układu regularnego.

Bibliografia

- Amaral S., Câmara G., Vieira Monteiro A.M., 2001, *Análise espacial do processo de urbanização da Amazônia*, Instituto Nacional de Pesquisas Espaciais, Ministerio da Ciência e Tecnologia, Brasília.
- Araujo R., 1998, *As cidades da Amazônia no século XVIII: Belém, Macapá e Mazagão*, Faculdade de Arquitectura da Universidade do Porto, Porto.
- Becker B., 2000, *Cenários de curto prazo para o desenvolvimento da Amazônia*, „Cadernos IPPUR”, 14(1).
- Becker B., 2001, *Revisão das políticas de ocupação na Amazônia: é possível identificar modelos para projetar cenários?* „Parcerias Estratégicas” 12.
- Browder J.O., Godfrey B.J., 1997, *Rainforest cities. Urbanization, development, and globalization of the Brazilian Amazon*, Columbia University Press, New York.
- Burghardt A.F., 1971, *A hypothesis about gateway Cities*, „Annals of the Association of American Geographers”, 61(2).
- Corrêa R.L., 1987, *A periodização da rede urbana da Amazônia*, „Revista Brasileira de Geografia”, 49(3).
- Corrêa R.L., 1991, *A organização urbana*, [w:] Hammerli S.M., Buarque de Lima Fredrich O.M. (eds.), *Geografia do Brasil. Região Norte*, Fundação Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, Rio de Janeiro.
- Czyż T. 2000, *Zróżnicowanie wymiaru ludnościowo-urbanizacyjnego nowych województw*, „Przegląd Geograficzny” 72(4).
- De Azevedo A., 1992, *Vilas e cidades do Brasil colonial*, „Terra Livre – AGB” 10.
- Diniz C.C., Santos F.B.T., 1999, *Manaus: vulnerability in a satellite platform*, [w:] *Second tier cities: Rapid growth outside the metropole in Brazil, Korea, Japan and the US*, Markusen A., DiGiovanna S., Sook Lee Y. (eds.), University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Fearnside F.M., 1984, *Brazil's Amazon settlement schemes: Conflicting objectives and human carrying capacity*, „Habitat International”, 8(1).
- Furtado C., 1967, *Rozwój gospodarczy Brazylii*, PWN, Warszawa.
- IBGE, 2017, *Censos Demográficos*, Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística, Rio de Janeiro. http://downloads.ibge.gov.br/downloads_estatisticas.htm# (dostęp 12 lutego 2017).
- Kanai J.M., 2014, *Capital of the Amazon rainforest: Constructing a global city-region for entrepreneurial Manaus*, „Urban Studies” 51(11).
- Kula M., 1987, *Historia Brazylii*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław–Warszawa.
- Matznetter J., 1981, *O sistema urbano no norte e nordeste do Brasil e a influência das novas estradas*, „Revista Brasileira de Geografia” 43(1).

- Moura H.A., Moreira M.M., 2001, *A População da Região Norte: processos de ocupação e de urbanização recentes*, „Parcerias Estratégicas” 12.
- Simmons J.W., 1983, *The settlement systems of virgin lands*, „Geographia Polonica” 47.
- Skoczek M., 1989, *Kolonizacja rolnicza a zmiany w rozmieszczeniu ludności w Ameryce Łacińskiej*, Wydawnictwo UW, Warszawa. Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego nr 323.
- SUFRAMA, 2017, *Indicadores de desempenho do polo industrial de Manaus*. Ministério da Indústria, Comércio e Exterior e Serviços. <http://site.suframa.gov.br/assuntos/modelo-zona-franca-de-manaus/INDICADORESABRILEMAIO2017.pdf/view> (dostęp 13 lipca 2017).
- Teixeira M.C., Valla M., 1999, *O urbanismo português. Séculos XIII–XVIII, Portugal–Brasil*, Livros Horizonte, Lisboa.
- Valverde O., Dias, C.V., 1967, *A rodovia Belém–Brasília – Estudo de geografia regional*, Instituto Brasileiro de Geografia, Rio de Janeiro. Biblioteca Geográfica Brasileira, Série A, Publicação No 22.
- Vidal L., 2008, *Mazagan. Miasto, które przepłynęło Atlantyck. Z Maroka do Amazonii (1769–1783)*, PIW, Warszawa.
- Wójtowicz M., 2017, *Rozwój miast i urbanizacja Brazylii w okresie kolonialnym (1500–1822)*, „Studia Miejskie” t. 25.